

В.М.Матях (Київ)

**Система ціннісних орієнтацій в суспільній
ментальності України-Гетьманщини: орієнтовні
напрями дослідження**

Останнім часом в Україні спостерігається посилення інтересу до в цілому нетрадиційної для вітчизняної медієвістики проблематики суспільно-історичної психології, зокрема, проблеми національної ментальності. Висунення її в один із напрямів комплексної реставрації перебігу історичного процесу в країні з усією очевидністю поставить сучасних науковців перед необхідністю дослідження такого важливого її зрізу, як система ціннісних орієнтацій, якою й зумовлюються в першу чергу “стиль мислення” та “кодекс поведінки” суспільства. Цінність як наукова категорія виступає класифікатором значущості предметів і явищ об’єктивного світу для людини як соціального індивіда, а також для певної суспільної спільноти, через їх екстраполяцію на сферу соціальних відносин. Формуючись в конкретно-історичних епохах, цінності конкретизуються в моральних принципах і правових нормах, ідеалах, установках, цілях і переконаннях і виступають одним із важелів прогресивного чи регресивного поступу історичного прогресу. Отже, історик перш за все повинен ув’язати наявну сукупність ціннісних зразків та

світоглядних установок з загальною канвою певної історичної доби, враховуючи при цьому весь комплекс економічних, політичних, ідеологічних, культурних, релігійних чинників, якими зумовлюється психологічний клімат епохи.

У цьому генетичному зв'язку на окремих стадіях історії визначальними можуть виступати різні, інколи діаметрально протилежні групи або окремі чинники, що зумовлюється як спільними характеристичними показниками перебігу історичного процесу в певний проміжок часу, так і особливостями його виявів в окремо взятих країнах, в залежності від їх суспільного устрою, географічного положення, кліматичних умов тощо.

Цінності, згруповані в цілісні системи ціннісних орієнтацій, обумовлюють вибіркоче відношення людини до явищ матеріальної і духовної культури, зумовлюють соціально-політичні позиції окремих станів і суспільних груп, формують відносно усталений психологічний склад окремого соціуму, відповідний соціальний характер[1]. Як найвища духовна і етична цінність будь-якого соціуму виступає категорія історичної свідомості[2], яка акумулює у собі “пануючі уявлення про світ і місце в ньому людини, про суспільство, що розглядається крізь призму простору і часу”[3], і є найголовнішим компонентом колективного мислення у будь-якій суспільній структурі. В кінцевому рахунку, саме через цю ціннісну одиницю забезпечується спадковість поколінь, створюються необхідні умови “для культурного, соціально-етнічного самовизначення народу, для визнання ним себе як особливої етнічної спільності... як особливої цілісності”[4].

Абстрагуючись від цих загальних положень на конкретно-історичний ґрунт України XVII – XVIII ст. зазначимо, що саме на цьому хронологічному відрізку часу відбулися справді революційні зрушення в свідомості українського суспільства, причому, зрушення з досить великою амплітудою ціннісних коливань. По-перше, політичним наслідком Люблінської унії

1569 р. стало різке посилення на українських землях чужорідного латино-польського впливу, зворотною стороною чого виявилось тісне злиття в свідомості українського суспільства ідеї християнської з ідеєю національною[5], що пришвидшило темпи становлення національної свідомості українців, формування самобутності української культури. Активізується просвітницька діяльність православних братств, зростає кількість друкованої продукції. Поряд з широкою мережею середніх учбових закладів в Україні засновуються вищі учбові заклади, за своєю програмою і структурою наближені до західноєвропейських університетів. Таким чином, починають складатися національні кадри інтелігенції, діяльність яких, поряд з політичною активізацією суспільства, справляє помітний вплив на становлення українського національного характеру.

Зазначимо, що в сучасній психології існує тенденція до зведення національного характеру до структури мотивів чи структури ціннісних орієнтацій[6]. Зокрема, під цим терміном розуміється “пояснювальне поняття, що виводиться із звичних чи значущих дій індивіда й означає взаємопов’язаний ряд установок, цінностей, ‘засвоєних мотивів, устремлінь...”[7]. Вкорінення цих нових орієнтацій в свідомість українського народу знайшло на практиці ще один якісний вияв – становлення на ареалі етнічноукраїнських земель української нації[8]. З цього моменту, за визначенням вчених, “національна свідомість набуває суспільно-політичного значення”[9], а стержньовою віссю життя суспільства стає “пробудження... національних рухів, боротьба проти всякого національного гніту, створення національних держав”[10].

Найвищим сплеском могутніх національних рухів в Україні в середині XVII ст., що супроводжувалися, як правило, різноманітними формами соціального протесту, стала Визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького, що спричинила не тільки до якісного вибуху у політичній та соціально-економічній сферах, але й

докорінно змінила весь психологічний фон доби. Відповідно кардинальні зміни спостерігаються в системі цінностей українського суспільства. У даному випадку ми маємо класичний взірець того, як перевага революційних, новаційних цінностей у свідомості народу над їх традиціоналістським набором обумовила вартісну перебудову всіх галузей його життя. Вже на першому етапі війни відбувається докорінна переорієнтація в поглядах і устремліннях як самого гетьмана, так і частини наближеної до нього козацької старшини і української шляхти. В їх свідомості ідея козацького автономізму поступається “спрямуванню на досягнення незалежності національної держави та возз’єднання у її кордонах усіх українських земель”[11]. Втіленню цієї мети у практику надалі підпорядковуються всі політичні, дипломатичні, соціально-економічні та воєнні заходи українського володаря. Проте дослідниками доби Б.Хмельницького, як правило, майже не враховується психологічний фактор, завдячуючи якому в чималій мірі стало можливим витворення на середину XVII ст. незалежної держави, визнаної урядами інших країн. Не перебільшуючи його значення в ряді інших факторів, зазначимо: політичні ідеї Хмельницького впали на сприятливий психологічний ґрунт, вкорінений в свідомості українського суспільства ціннісними орієнтаціями його тодішньої провідної верстви – козацтва, яке на середину XVII ст. перебрало на себе роль репрезентанта української державотворчості. Саме завдячуючи тому, що усвідомлення своєї особистості, власної людської гідності, демократичних принципів рівноправ’я і соціальної справедливості знайшло поширення в свідомості всього українського народу, гетьману вдалося витворити, за спостереженням М.О.Максимовича, “однодумне громадське суспільство”[12]. Підкреслимо — однодумне, але не однорідне. Адже, незважаючи на збалансовану соціальну політику, в суспільстві продовжувалися диференціаційні процеси, зберігалася

міжстанова та внутрістанова ієрархія. Але вже по смерті гетьмана в системі ціннісних орієнтацій української нації відбувається черговий крін, на жаль, на цей раз з мінусовим зарядом, що в значній мірі пояснюється змінами в соціально-політичній структурі суспільства, поглибленням процесу майнового розшарування в козацькому стані. В національному самовизначенні етносу дедалі більшу вагу почали набувати деструктивні соціальні настрої, що поступово перебирали “загального ціннісно-установочного характеру”[13]. Під їх впливом відбувається зростання соціального егоїзму козацької старшини, привласнення нею величезних земельних володінь з загальновійськового (практично, державного) скарбу, “ігнорування на місцях інтересів трудящих”[14]. Вже під час так званої “Руїни” домінанта цінностей у психології національної еліти переважила на користь деструктивних, відцентробіжних орієнтацій. Свою негативну роль у цьому процесі відіграло і геополітичне становище молодшої Української держави і, зокрема, політика Московської держави.

За оцінкою М.С.Грушевського, саме політична зорієнтованість Москви на перетворення України у свою провінцію перекреслила будь-які можливості для встановлення між двома державами хоч скільки-небудь дружніх стосунків і обумовила подальшу спрямованість українських гетьманів у своїй боротьбі з російським централізмом на різні політичної сили за межами власної держави[15]. Історик підкреслив, що подібне “роздвоєння між політичними змаганнями старшини й соціальними вимогами народних мас підривало сили народу”[16], що в сукупності з перемогою в кінці XVIII ст. набору цінностей охлократичного характеру, притаманного російському абсолютизму, над традиційним українським козацьким демократизмом у політичній сфері привело в кінцевому рахунку Україну до трагічної розв’язки.

Висунення ціннісних орієнтацій українського суспільства

в спеціальний об'єкт дослідження відкриває перед істориками широке поле діяльності. Перш за все, очевидно, необхідно окреслити коло орієнтирів, притаманних саме українському суспільству на певних етапах його історичного існування, і провести порівняльний аналіз з загальнолюдською системою цінностей, з'ясувати причини, згідно яких ті чи інші складові цієї системи набували своєї інтерпретації на національному психологічному ґрунті. Зокрема, відносно доби XVII – XVIII ст. передбачається вичленення в національній ментальності українців таких ціннісних політико-правових категорій, як свобода особистості, демократія, рівноправ'я, національна самоідентифікація, національна та державницька ідея, демократизм чи монархізм влади, право на працю та землеволодіння, право успадкування, поняття соборності, консерватизм і революційність, справедливість національно-визвольних рухів та ряду інших. Другим важливим завданням є визначення еволюційного поступу формування системи цінностей українського етносу в залежності від загального стану розвитку його свідомості та співвідношення чинників політичного, економічного, географічного характеру тощо. При цьому не слід забувати, що особливістю історичного буття українського етносу є його відносно коротке хронологічно існування в рамках наявності власного національного незалежного державного організму (мається на увазі Українська козацька держава, яка постала завдяки державотворчому генію Б.Хмельницького на сході Європи в середині XVII ст.). Переважно ж українські землі на більш-менш короткий проміжок часу підпадали в політичну і економічну залежність від іноземних держав – Великого князівства Литовського, Речі Посполитої та Росії, що не могло не накласти відповідного карбу і на сферу духовності українського народу. Саме тому в дослідженні культурно-психологічних впливів чужорідних ментальностей на самосвідомість української нації та ментальні орієнтації українського суспільства вбачаємо один із важливих напрямів

вивчення соціальної психології українців. Зокрема, цей вплив виявився в проблемі культуртрегерства польської шляхти в українських землях, боротьбі конфесій у релігійній сфері, перемішанні західно- і східноєвропейських, а також азійських стилів в українській архітектурі, живописі, музиці, виникненні феномену Феофана Прокоповича з його еволюційним розвитком від православ'я через католицизм знову у лоно православної церкви, через служіння українській науці шляхом привнесення у неї модернізаційних теорій західноєвропейського просвітництва до російського царедворця, вірного поборника і ідеолога реформаційної діяльності царя Петра I, у відмові української старшини від боротьби за традиційні козацькі привілеї і шуканні нею прав російського дворянства та багатьох інших суперечностях культурного і політичного життя України XVII – XVIII ст. У зв'язку з цим цікаво простежити і більш опосередковані впливи на українську ментальність здобутків західноєвропейської духовної цивілізації, зокрема, трансформації на українському національному ґрунті ідей Реформації та Просвітництва, протестантизму та інших виявів духовного життя Європи на зламі середньовіччя і нового часу.

Важливо також виявити співвідношення у системі ціннісних орієнтацій українського народу цінностей, на які орієнтувалося суспільство в цілому, та тих, що спрямовували установки та устремління його окремих соціальних груп чи навіть індивідів. В цьому контексті надзвичайної актуальності набуває з'ясування соціальної структури українського суспільства та встановлення рівнів інтелектуального і духовного розвитку окремих його станів, верств та соціальних прошарків.

При дослідженні всіх цих питань істориком треба повсякчасно відчувати загальноісторичний пульс епохи, без врахування особливостей якого реставрація психологічного клімату доби та сутнісних виявів національної свідомості буде виглядати однобокою.

Специфіка об'єкту дослідження необхідно обумовлює і специфіку залучення джерельної бази. Оскільки в даному випадку мова йде про емпіричні прояви існування суспільства, то в якості документального джерела перш за все повинен залучатися інтелектуальний багаж епохи, а саме її правовий кодекс, філософські та теологічні праці, зразки духовної та світської літератури, народного фольклору, міфотворчості, епічні твори, перекази, легенди, історичні та полемічні праці. Важливим джерелом для виявлення пануючої в суспільстві в цілому та в його окремих структуруючих одиницях системи ціннісних орієнтацій та мотивів їх зміни виступає комплекс судових справ, нарративні та актові документи, листування офіційного та приватного характеру. Певний інформативний зміст у розрізі задекларованої проблематики несуть у собі зразки образотворчого мистецтва, національної архітектури. Так, приклад вдалого використання витворів фундаментального мистецтва для дослідження втілення у свідомість суспільства ідеї національної державотворчості демонструє нещодавно видана монографія А.Макарова "Світло українського бароко" (К., 1995). Доцільно погодитися і з тими істориками, які для дослідження процесів мислення широко залучають художню літературу, вважаючи досить продуктивним "шлях вивчення менталітета через живий характер, особистість (образ героя в художньому творі), розгорнуту в типологічному аспекті"[17]. Для виявлення системи ціннісних орієнтацій та вивчення їх впливів на вирішення найважливіших проблем історичного буття нації в якості джерела можуть застосовуватися дані допоміжних історичних дисциплін. Зокрема, на думку істориків, використання досягнень генеалогії "дає можливість виявити нові риси і особливості історичної свідомості епохи, доповнити картину взаємодії етносів і культур, допомагають зрозуміти менталітет середньовічної людини"[18]. Не менш важливим у цьому відношенні уявляється і використання здобутків геральдики, дипломатики, фалеристики тощо.

Але насамперед успішне вирішення пов'язаних з вивченням задекларованої проблеми завдань, що стоять перед сучасною медієвістикою, передбачає узагальнення накопиченого на сьогодні в українській історіографії досвіду дослідження історії суспільної свідомості і духовної культури нації, в якому більшою чи меншою мірою присутній зріз тематики, пов'язаної з механізмом еволюції цінностей та структурним аналізом українського суспільства переломної доби XVII – XVIII ст.

1. Див.: Горячева А.И. О взаимоотношении идеологии и общественной психологии // Вопросы философии. – 1963. – № 11. – С.58 – 59; Гуревич А.Я. Некоторые аспекты изучения социальной истории (общественно-историческая психология) // Вопросы истории. – 1964. – № 10. – С.52 – 53.
2. Див.: Блок М. Апология истории. – М., 1972. – С.147; Барг М.А. Эпохи и идеи: Становление историзма. – М., 1987. – С.11.
3. Барг М.А. Эпохи и идеи. – С.3.
4. Ракитов А.И. Историческое познание: системно-гносеологический аспект. – М., 1982. – С.9.
5. Левицкая Ю.Э. Формирование национального самосознания на Украине в конце XVI – начале XVII века // Русская история: проблемы менталитета. – М., 1994. – С.59.
6. Кон И.С. К проблеме национального характера // История и психология. – М., 1971. – С.123.
7. A Dictionary of the Social Sciences, Ed by I.Gonlid and W.G.Kolb. – New York, 1964. – P.83.
8. Див.: Смолій В.А., Гуржій О.І. Як і коли почала формуватися українська нація. – К., 1991. – 110 с.
9. Вахабов М.В. От средневековья к вершинам современного прогресса. – М., 1965. – С.250.
10. Ленін В.І. Критичні замітки з національного питання // Ленін В.І. ПЗТ. – Т.24. – К., 1972. – С.121.

11. Смолій В., Степанков В. У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. — К., 1992. — С.34.
12. Максимович М.А. Собрание сочинений. — Т.1. — К., 1876. — С.564.
13. Парыгин Б.Д. Социальное настроение как объект исторической науки // История и психология. — М., 1971. —С.99.
14. Степанков В.С. Українська держава у середині XVII століття: проблеми становлення й боротьби за незалежність (1648 — 1657 роки): Автореф. дис. ... докт. іст. наук. —К., 1993. — С.62.
15. Грушевський М. З політичного життя старої України. —К., 1918. — С.82.
16. Там же.
17. Большакова А.Ю. Феномен менталитета: основные направления и методы исследования // Русская история: проблемы менталитета. — С.9.
18. Пчелов Е.В. Историческое сознание древней Руси и древней Скандинавии в генеалогическом аспекте // Там же. —С.41.